

Ο όρκος του μαρκήσιου Λαφαγιέτ στη γιορτή της Ομοσπονδίας, στις 14 Ιουλίου 1790, έναν χρόνο μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Ελαιογραφία σε μουσαμά του Ζακ-Λουί Νταβίντ (1790, Μουσείο Καρναβαλέ, Παρίσι).

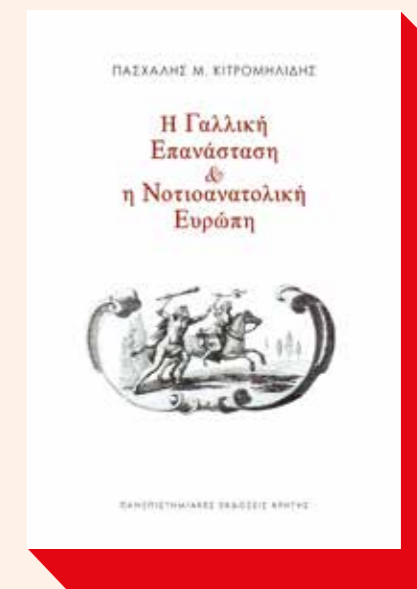
ΔΙΑΒΑΣΜΑΤΑ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ
*Η Γαλλική Επανάσταση
και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022

«ΜΙΑ ΓΕΦΥΡΑ ΜΕΤΑΞΥ των διακοσαετηρίδων του μεγάλου 1789 και του 1821», η οποία «προσθέτει μια ακόμη ιστοριογραφική ψηφίδα στο πολυσύνθετο και πολύμορφο μωσαϊκό της “Εποχής των Επαναστάσεων”». Έτσι χαρακτηρίζει ο ακαδημαϊκός και διευθυντής του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, το βιβλίο του στον πρόλογο της τρίτης έκδοσής του, η οποία κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 2022. Παράλληλα, στον αρχικό πρόλογό του σημειώνει: «Σ’ αυτές τις σελίδες στόχος δεν είναι η ιστορική αφήγηση, το χρονικό των γεγονότων. Επιδιώξη παραμένει η ανάπλαση του ιστορικού κλίματος της εποχής, αλλά με προσέγγιση αναλυτική κι όχι αφηγηματική». Το βιβλίο υπηρετεί άριστα αυτόν τον στόχο, «πατώντας» γερά σε ένα πλήθος στοιχείων και πληροφοριών που αντλούνται από μια ευρύτατη γκάμα πηγών, αλλά και προχωρώντας στη διατύπωση καιρίων γενικεύσεων, συσχετίσεων και εμβραθύνσεων.

Ας σταθούμε αρχικά στις δύο βασικές ορολογίες του βιβλίου: Νοτιοανατολική Ευρώπη και Γαλλική Επανάσταση.

Η περιοχή που καλύπτει ο όρος Νοτιοανατολική Ευρώπη οριοθετείται πρωτίστως με θρησκευτικό ή καλύτερα πολιτισμικό κριτήριο: «Πρόκειται για την κοινή Ορθόδοξη παρακαταθήκη της πλειονότητας του πληθυσμού της περιοχής, παρακαταθήκη στην οποία εδραζόταν υπό ξένη [σ. Οθωμανική] κυριαρχία μια ιδιόμορφη κοινότητα των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης», γράφει ο Κιτρομηλίδης, για να συμπληρώσει ευθύς αμέσως: «[...] θα μπορούσαμε σήμερα

να χαρακτηρίσουμε το πολιτισμικό αυτό φαινόμενο ως την “Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία” των λαών της Βαλκανικής υπό την οθωμανική επικυριαρχία, που τη συγκροτούν όχι μόνο θρησκευτικές και πολιτισμικές συνάψεις, αλλά και τα ενοποιητικά δίκτυα οικονομικών λειτουργιών, οι αλληλοδιεισδύσεις των γλωσσικών συνόρων και οι επάλληλες διασπορές» (σ. 28).

Σε ό,τι αφορά την έννοια Γαλλική Επανάσταση, κατά τον Κ. αυτή «αναφέρεται στις διακυμάνσεις της γαλλικής πολιτικής από την έκρηξη του 1789 έως την πτώση του Ναπολέοντα το 1814» (σ. 30). Μάλιστα η εικοσιπενταετία αυτή θεωρείται ως «μια από εκείνες τις “ανέκκλητες καμπές” που σφραγίζουν τα ιστορικά πεπρωμένα των λαών» (σ. 81). Για να επικυρώσει τη θέση αυτή, ο Κ. προσφεύγει –μεταξύ άλλων– και στη γνώμη του Θ. Κολοκοτρώνη: «Η γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέον έκαμε, κατά τη γνώμη μου, ν’ ανοίξουν τα μάτια του κόσμου».

Κατά τον Κ., «μετά τη Γαλλική Επανάσταση η Νοτιοανατολική Ευρώπη ως ιστορική οντότητα είναι παρελθόν. Τη θέση της έχουν πάρει οι εθνικές κοινότητες και

οι επιμέρους εθνικισμοί», στη δε νέα πραγματικότητα «η γλώσσα θα υποκαθιστούσε τη θρησκευτική συνείδηση ως το πρωταρχικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας» (σ. 84). Στην εξέλιξη αυτή ο Ελληνισμός διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο: αν στην περίοδο που προηγήθηκε ήταν φορέας ενότητας μέσω της Εκκλησίας και της παιδείας, μετά τη Γαλλική Επανάσταση λειτούργησε ως παράγοντας διάσπασης του ιστορικού χώρου της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, «ακριβώς γιατί υπήρξε ο αποτελεσματικότερος δέκτης των ιδεών και των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης για τα δικαιώματα των εθνών». Γιατί συνέβη αυτό; Επειδή «διέθετε αποτελεσματικότερα συναρθρωμένα αστικά στρώματα εμπόρων, διανοουμένων και επαγγελματιών, που μπορούσαν να αφομοιώσουν τις νέες αξίες» (σ. 82).

Ήδη από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου, ο Κ. θέτει ένα κρίσιμο μεθοδολογικό και συνάμα ουσιαστικό ερώτημα, το οποίο αφορά τη «δυνατότητα να ενταχθούν εμπειρικά στοιχεία σε ένα ερμηνευτικό σχήμα, ώστε να επιτευχθεί η συνολική κατανόηση των φαινομένων πέρα από τις επιμέρους ψηφίδες του μωσαϊκού» (σ. 31). Στις επόμενες σελίδες αναμετρείται με αυτή την «πρόκληση», με τρόπο εξαιρετικά εύστοχο, ο οποίος συνδυάζει τη μαρτυρία ενός πλήθους πηγών, την ενδελεχή περιήγηση σε μια ευρύτατη βιβλιογραφία με την «ύφανση» των σπαραγμάτων που αντλούνται από εκεί σε ένα συνεκτικό και διεισδυτικό ερμηνευτικό σχήμα. Αυτός ο συνδυασμός αποτελεί μία από τις πολλές αρετές του βιβλίου και συνάμα –μπορεί και πρέπει να– λειτουργεί ως υπόδειγμα, παρακαταθήκη για τις εργασίες νεότερων ερευνητών και ιστορικών.

Με ποιον τρόπο, όμως, μέσα από ποιους δρόμους επέδρασε η Γαλλική Επανάσταση στους λαούς της Νοτιοανατολι-

Η αβασιλευτή πολιτεία. Το πολιτειακό ιδεώδες του ευρωπαϊκού ριζοσπαστισμού πλαισιωμένο από τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και τους Νόμους. Πήλινο αγαλμάτιο του J. Chinard (1794, Μουσείο του Λούβρου).

κής Ευρώπης και ποιοι ήταν οι φορείς αυτής της επίδρασης; Κατά πρώτον, υπήρχε η άμεση επαφή ορισμένων περιοχών με τη Γαλλική Επανάσταση· σε αυτές, «η ζύμωση με τις επαναστατικές ιδέες έγινε χωρίς διαμεσολάβηση» (σ. 36). Πρόκειται για τα Επτάνησα και της Ιλλυρικές Επαρχίες, όπου η γαλλική διοίκηση προκάλεσε κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ζυμώσεις, οι οποίες είχαν ως συνέπεια την ενίσχυση των εθνικών απελευθερωτικών κινημάτων (σ. 42).

Έπειτα, υπήρχε ο ανθρώπινος παράγοντας, ο οποίος, ταξιδεύοντας στα μεγάλα αστικά κέντρα και τα λιμάνια, «μετέφερε ειδήσεις, προπαγάνδα και ελπίδες στους δέκτες αλλά και ανησυχία και φόβο στους αντιπάλους των επαναστατικών ιδεών». Με τον όρο «ανθρώπινος παράγοντας» εννοούνται «οι επίσημοι εκπρόσωποι και οι μυστικοί πράκτορες της ναπολεόντειας Γαλλίας, όσοι τους ακολουθούν και όσοι,

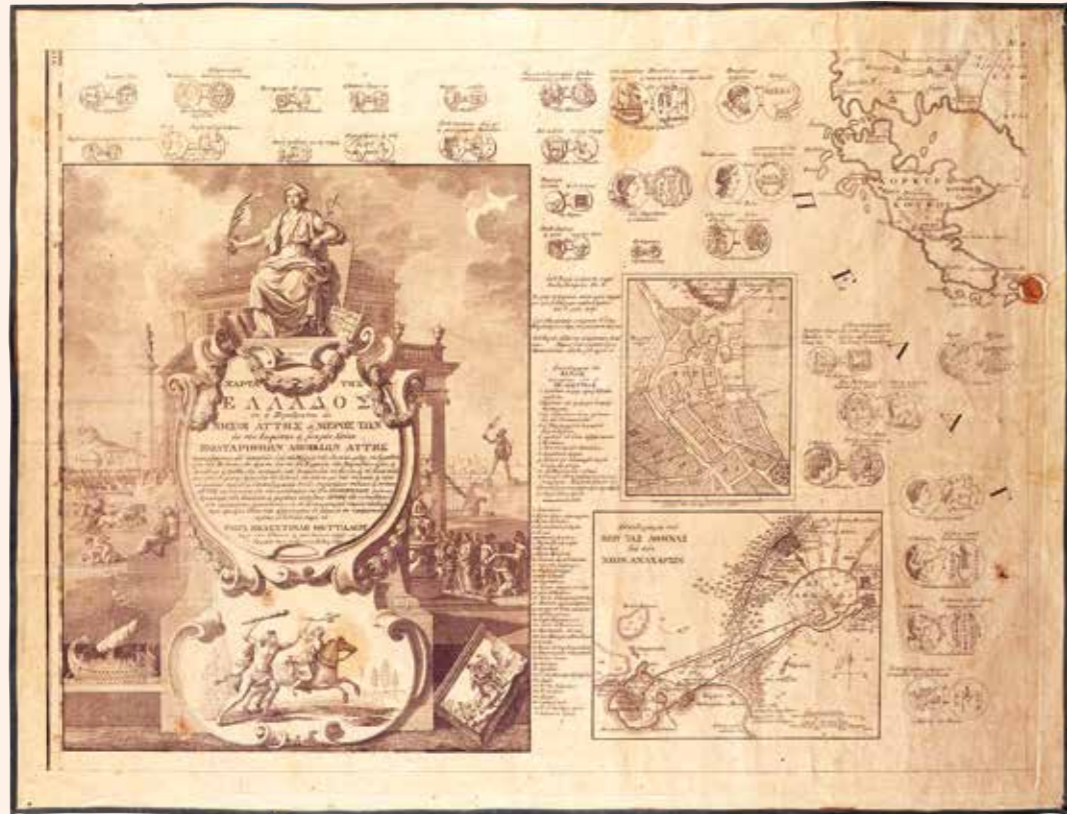
συγκλονισμένοι από τα νέα που φτάνουν από το Παρίσι, αναλαμβάνουν τοπικές πρωτοβουλίες με πρόθεση να συνεχίσουν τη βαλκανική κοινωνία» (σ. 43), αλλά και οι κάθε λογής βιογράφοι και υμνητές του Ναπολέοντα. Στο πλαίσιο αυτό, ο Κ. αναδεικνύει ενδιαφέρουσες πλευρές εξετάζοντας τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες έβρισκαν απήχηση οι ιδέες της Επανάστασης: «Στους καλλιεργημένους κύκλους της αριστοκρατίας των βογιάρων», γράφει, «και στον αστικό πληθυσμό των εμπόρων». Κατά τη γνώμη του, «αν και οι αγροτικές μάζες της βαλκανικής κοινωνίας έμειναν ανεπηρέαστες», η Επανάσταση υπήρξε «μάθημα αξιοπρέπειας» για όσους προσδοκούσαν την καταστροφή του πα-

λιού κόσμου της τυραννίας, της ανισότητας και των προνομίων» (σ. 47).

Το τρίτο επίπεδο στο οποίο λειτουργούν οι επιδράσεις της Γαλλικής Επανάστασης «περιλαμβάνει όσα πρόσωπα αποτελούσαν τη διανοήση της διασποράς και παρακολουθούσαν τα γεγονότα ως “αυτόπται φοβερών πραγμάτων”, όπως ο Κοραής στο Παρίσι, και μέσα στο κλίμα των καιρών δημιούργησαν προσδοκίες και ελπίδες για το μέλλον των λαών τους» (σ. 64). Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται η σημασία των δημοκρατικών φυλλαδίων, τα οποία κυκλοφορούσαν στους ριζοσπαστικούς κύκλους της διασποράς και από εκεί διοχετεύονταν στον χώρο της οθωμανικής επικράτειας. Τα εν λόγω φυλλάδια,

Αλληγορική λιθογραφία άγνωστου καλλιτέχνη που εικονίζει τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Αδαμάντιο Κοραή να βοηθούν τη ρακένδυτη, αλυσοδεμένη και ματωμένη Ελλάδα να εγερθεί (19ος αιώνας, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).

Ρήγα Βελεστινλή του Θετταλού, Χάρτα της Ελλάδος. Η προμετωπίδα και ένα από τα φύλλα (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα).

σημειώνει ο Κ., «με τον προγραμματικό τους χαρακτήρα και την κωδικοποίηση των επαναστατικών αρχών, αποτελούσαν πρότυπα για τη σύνταξη δημοκρατικών πολιτευμάτων από τους Βαλκάνιους επαναστάτες» (σ. 68).

Με αφορμή την περίπτωση Κοραή –οι θέσεις του οποίου εξετάζονται διεξοδικά–, κάνουμε μια παρέκβαση, για να αναφερθούμε στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο πραγματεύεται τη φιλελεύθερη κριτική της Γαλλικής Επανάστασης. Οι προβληματισμοί και οι ανησυχίες του Κοραή, κατά τον Κιτρομηλίδη, «αναγγέλλουν τη φιλελεύθερη κριτική της Επανάστασης» και αποτελούν «την ελληνική συμβολή στη φιλελεύθερη θεώρηση των επαναστατικών γεγονότων» (σ. 89). Ταυτόχρονα, το βιβλίο υπογραμμίζει ότι η ανάσυρση από τη λήθη της φιλελεύθερης ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα,

με αφορμή τη διακοσαετηρίδα του 1789, είχε ως αποτέλεσμα νέες αναγνώσεις που οδήγησαν σε επανεκτιμήσεις του ίδιου του γεγονότος της Επανάστασης και σε ριζική αμφισβήτηση της κυρίαρχης μαρξιστικής ερμηνείας της (σ. 88).

Επανερχόμενοι στις επιδράσεις της Γαλλικής Επανάστασης, φτάνουμε στο τέταρτο επίπεδό τους, αυτό που αφορά την πολιτική πράξη, η οποία συμπυκνώνει ιδέες και προσδοκίες σε σχέδια, δράσεις και οράματα μιας κοινωνίας, καθώς και τους φορείς του βαλκανικού ριζοσπαστισμού, συλλογικούς ή ατομικούς. Στη δεύτερη κατηγορία ο Κ. κατατάσσει τον Ρήγα, εκτιμώντας ότι η επαναστατική πρωτοβουλία του υπήρξε «κορυφαία εκδήλωση του βαλκανικού ριζοσπαστισμού» (σ. 70) και παράλληλα ότι η ιστορική σημασία του κινήματός του «δεν μπορεί να εκτιμηθεί στην ενδεδειγμένη

βάση όσο αντιμετωπίζεται με το πρίσμα της μεταγενέστερης εθνικιστικής μυθολογίας που περιέβαλε τον πρωτομάρτυρα» (σ. 70). Ταυτόχρονα, ο Κ. εκθέτει τη στάση της Εκκλησίας –που συσπείρωνε «υπό τις πτέρυγές της τους εχθρούς και επικριτές της Επανάστασης»– απέναντί του. Σημειώνει, χαρακτηριστικά, ότι «το έργο του Ρήγα καταδικάζεται ως “πλήρες υπάρχον σαθρότητας» και παράλληλα αναφέρεται στην πολεμική του Αθ. Πάριου, στην εγκύκλιο του Πατριάρχη κατά του πολιτεύματος του Ρήγα, σε πατριαρχικές εκδόσεις που είχαν ως στοιχείο τους την αναχαίτιση των επαναστατικών ιδεών κ.ά.

Στον βαλκανικό ριζοσπαστισμό είναι αφιερωμένο το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου. Ήδη από τις αρχές του κεφαλαίου, βέβαια, ο Κ. οριοθετεί τις πραγματικές του διαστάσεις: δεν πρέπει, γράφει, να δημιουργηθεί η «παραπλανητική εντύπωση ότι οι εκδηλώσεις των ριζοσπαστικών ιδεών στα Βαλκάνια πήραν ποτέ τον χαρακτήρα μαζικού κινήματος αντίστοιχου προς εκείνα τα οποία παρατηρούνται στη Γαλλική Επανάσταση» (σ. 127). Το εν λόγω ρεύμα, κατά τον Κ., «αντιπροσωπεύει την αυθεντικότερη απόπειρα να μετουσιωθεί η επαναστατική η ιδεολογία σε πολιτική πράξη στην περίοδο 1789» (σ. 127), προσεγγίζεται δε σε ό,τι αφορά το θεωρητικό του υπόβαθρο (με την περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή να θεωρείται ως προς αυτό «υποδειγματική»), την ιδεολογική του άρθρωση (ως προς αυτή, υποδειγματική κρίνεται η περίπτωση της Ελληνικής Νομαρχίας) και τις συγκεκριμένες πρακτικές του εκδηλώσεις.

Ως προς αυτή την τελευταία πλευρά, ο Κ. σημειώνει ότι η επαναστατική πράξη «συνιστά τη λυδία λίθο για την αναγνώριση» του βαλκανικού ριζοσπαστισμού, υπογραμμίζει ότι «η επαναστατική πράξη

εκφράζει ενεργά τη ριζοτόμο βούληση» και επίσης ότι «κύριος αντίπαλος του ριζοσπαστισμού σ’ αυτό το επίπεδο δεν είναι τόσο η ισχύς των αυτοκρατοριών όσο η αδράνεια και η απάθεια των μαζών εν ονόματι των οποίων αγωνίζονται» (σ. 150). Σε ό,τι αφορά την τρίτη αυτή πλευρά, ο συγγραφέας ασχολείται με τις μυστικές εταιρείες, θεωρώντας ότι «η αναγνώριση της αναγκαιότητας της συνωμοτικής δράσης υπήρξε το μάθημα της καταστολής» (σ. 153). Η, με άλλα λόγια, ότι «οι μυστικές οργανώσεις αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της μορφής που επέβαλαν στην επαναστατική δράση οι συγκυρίες της ήττας του ριζοσπαστισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο».

Για το περιεχόμενο της δράσης των εταιρειών, ο Κ. διατυπώνει μια ενδιαφέρουσα θέση. Την παραθέτουμε ως κατακλείδα του παρόντος κεμένου (σ. 157): «Στους κόλπους των μυστικών εταιρειών καθορίστηκαν οι νέες προτεραιότητες της επαναστατικής δράσης. Ενώ στην αρχική φάση του ριζοσπαστικού κινήματος [...] η απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό παρέμεινε προγραμματικά συνδεδεμένη με την προοπτική της ριζικής κοινωνικής αναμόρφωσης, προς το τέλος της επαναστατικής περιόδου διαγράφεται μια νέα ιεράρχηση προτεραιοτήτων: η επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας θεωρείται πλέον ότι πρέπει να προηγηθεί της κοινωνικής ανασυγκρότησης. [...] Με τον τρόπο αυτό συντελείται το πρώτο βήμα για την αποσύνδεση του αιτήματος της εθνικής ελευθερίας από τη διεκδίκηση της κοινωνικής αλλαγής, που θα χαρακτηρίσει τον ρομαντικό εθνικισμό του δεκάτου ενάτου αιώνα, σε αντίθεση προς τον δημοκρατικό εθνικισμό της Γαλλικής Επανάστασης».

Βασίλης Μηνακάκης